VOL. 1 | ISSUE 2 | APRIL 2026

UNISCIENCE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

UniScience
International scientific journal

M. XORKXAYMER VA T. ADORNING «MA'RIFAT DIALEKTIKASI» ASARI

Qodiraliyeva Aziza Azimjon qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
E-mail: qodiraliyevaaziza8@gmail.com

***Annotatsiya**: Ushbu maqolada Maks Xorkhaymer va Teodor Adorno tomonidan yozilgan "Ma'rifat dialektikasi" asarining falsafiy va ijtimoiy mazmuni tahlil qilinadi. Tadqiqotda ma'rifat tushunchasining tarixiy rivojlanishi, instrumental aql, madaniyat industriyasi va zamonaviy jamiyatda individ erkinligining cheklanishi kabi masalalar o'rganiladi. Asarda ilgari surilgan asosiy g'oya shundan iboratki, ma'rifat insonni jaholatdan ozod qilishga xizmat qilgan bo'lsa-da, tarixiy jarayonda u nazorat va hukmronlik vositasiga aylangan. Maqolada dialektik va tanqidiy yondashuv asosida ma'rifatning ichki ziddiyatlari ochib beriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ommaviy madaniyat va ratsional tizimlar inson tafakkurini standartlashtirishga olib keladi. Ushbu ish falsafa, sotsiologiya va madaniyatshunoslik uchun muhim nazariy ahamiyatga ega.*

***Kalit so'zlar:** Ma'rifat dialektikasi, instrumental aql, madaniyat industriyasi, tanqidiy nazariya, Frankfurt maktabi, ratsionallik, ommaviy madaniyat, ijtimoiy nazorat, individ erkinligi, falsafiy tahlil.*

***Abstract**: This article analyzes the philosophical and social ideas presented in Dialectic of Enlightenment by Max Horkheimer and Theodor W. Adorno. The study examines the historical development of Enlightenment thought, instrumental reason, the culture industry, and the restriction of individual freedom in modern society. The*

central idea of the work is that Enlightenment, while aiming to liberate humanity from ignorance, historically transformed into a mechanism of control and domination. Using a dialectical and critical approach, the article reveals the internal contradictions of Enlightenment rationality. The results show that modern mass culture and rational systems lead to the standardization of human thinking. This study is important for philosophy, sociology, and cultural studies.

***Keywords**: Dialectic of Enlightenment, instrumental reason, culture industry, critical theory, Frankfurt School, rationality, mass culture, social control, individual freedom, philosophical analysis.*

Kirish: “Ma’rifat dialektikasi” asari XX asr falsafasining eng muhim tanqidiy matnlaridan biri bo‘lib, u 1944-yilda yozilgan va 1947-yilda nashr etilgan. M.Xorkxaymer va T.Ador bu asarda Yevropa ma’rifatparvarlik an’anasi (Kant, Gegel, Bakon kabi mutafakkirlar g‘oyalari)ni qayta tahlil qilib, uning ichki ziddiyatlarini ochib berishga harakat qilgan.[1].

M. Xorkxaymer va T. Adorno “Ma’rifat dialektikasi” (1947) asarida giper-tanqidiy yo‘nalganlik mavjud edi. Ularning fikricha, “ma’rifat” Veberning universallashgan “ratsionallik prinsipi” hisoblanib, o‘z navbatida, begonalashuv kabi talqin etiladi. Asarning asosiy muammosi shundan iboratki, ma’rifat insonni jaholatdan ozod qilishni maqsad qilgan bo‘lsa-da, tarixiy jarayonda u yangi turdagi hukmronlik tizimlarini yaratgan. Mualliflar fikricha, inson aqli tabiatni tushunish va uni erkin o‘rganish vositasi bo‘lish o‘rniga, asta-sekin uni boshqarish, nazorat qilish va foyda olish instrumentiga aylangan. Bu jarayon “instrumental aql” tushunchasi orqali ifodalanadi.[2]. Kirish qismida yana bir muhim masala – ma’rifat va mifologiya o‘rtasidagi munosabatdir. Mualliflar fikricha, ma’rifat miflarni yo‘q qilishga intiladi, ammo o‘zi ham yangi “ratsional miflar”ni yaratadi. Masalan, texnologik taraqqiyot va ilm-fan mutlaq najot sifatida ideallashtiriladi, bu esa yangi ideologik tizimlarni yuzaga

keltiradi. Shuningdek, asar zamonaviy jamiyatda imdivid erkinligi masalasini ham ko‘taradi. Ommaviy jamiyatda insonlar ko‘proq standartlashgan fikrlashga o‘tadi, bu esa tanqidiy tafakkurning pasayishiga olib keladi. Shu sababli asar faqat falsafiy emas, balki ijtimoiy va siyosiy jihatdan ham juda muhim hisoblanadi.[3]. Umuman olganda, kirish qismida asar quyidagi savolni markazga qo‘yadi: Nega aql va ilm-fan taraqqiyoti insonni ozod qilish o‘rniga yangi hukmronlik shakllarini yaratdi?

Adabiyotlar tahlili va metodlar: “Ma’rifat dialektikasi” asarida qo‘llanilgan metodologiya Frankfurt maktabi tanqidiy nazariyasiga asoslanadi. Bu yondashuv sof empirik yoki faqat tavsifiy emas, balki falsafiy-tanqidiy va dialektik xarakterga ega. Birinchi asosiy metod – dialektik tahlil bo‘lib, unda ma’rifatning ichki qarama-qarshiliklari o‘rganiladi. M.Xorkxaymer va T.Ador ma’rifatni bir yoqlama ijobiy jarayon sifatida emas, balki o‘z ichida ziddiyatli tizim sifatida ko‘rsatadi: u bir vaqtning o‘zida ham ozodlik, ham nazoratni rivojlantiradi.[4]. Ikkinchi metod – tarixiy-falsafiy rekonstruksiya. Mualliflar G‘arb falsafasi tarixini qadimgi Yunon miflaridan boshlab zamonaviy kapitalistik jamiyatgacha tahlil qiladi. Ayniqsa, Odisseya obrazining tahlili orqali inson aqlining tarixiy shakllanishi ko‘rsatiladi. Bu yondashuv tarixni oddiy voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki g‘oyalar evolyutsiyasi sifatida ko‘rishga imkon beradi. Uchinchi metod – madaniy tahlil. Bu yerda ommaviy madaniyat, kino, radio, reklama va boshqa kommunikatsiya vositalari jamiyat ongiga qanday ta’sir qilishi o‘rganiladi. Bu jarayon “madaniyat industriyasi” tushunchasi orqali izohlanadi.[5]. To‘rtinchi metod – ideologik tanqid. Mualliflar zamonaviy jamiyatdagi ratsionallikning aslida ideologik xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi. Ya’ni ilm-fan va texnologiya neytral emas, balki iqtisodiy va siyosiy tizimlar bilan bog‘liq. Shu metodlar orqali asarda faqat nazariy fikrlar emas, balki real tarixiy va ijtimoiy jarayonlar ham tahlil qilinadi. Natijada, ma’rifatning o‘zi ham tanqidiy ko‘rib chiqilishi kerak bo‘lgan obyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari “Ma’rifat dialektikasi” asarining bir nechta asosiy ilmiy xulosalarini ochib beradi. Birinchi natija – instrumental aqlning shakllanishi. M.Xorkxaymer va T.Ador fikricha, zamonaviy jamiyatda aql endi haqiqatni anglash vositasi emas, balki samaradorlik va nazorat instrumentiga aylangan. Bu esa insonni subyekt emas, balki tizimning bir qismi sifatida ishlashga majbur qiladi. Ikkinchi natija – madaniyat industriyasining paydo bo‘lishi. Kino, televideniye va reklama kabi ommaviy madaniyat shakllari inson ongini standartlashtiradi. Bu jarayonda mahsulotlar xilma-xil ko‘rinsa-da, ularning mazmuni bir xil ideologik modelga bo‘ysunadi. Natijada, odamlar mustaqil fikrlashdan ko‘ra tayyor stereotiplarga tayanadi.[6]. Uchinchi natija – ma’rifat va mifning o‘zaro bog‘liqligi. Asarda Odisseya misolida ko‘rsatilishicha, inson aql orqali o‘zini himoya qiladi, lekin shu bilan birga o‘z tabiiy his-tuyg‘ularini bostiradi. Bu jarayon zamonaviy insonning psixologik modeliga aylangan. To‘rtinchi natija – ijtimoiy nazoratning kuchayishi. Ratsional tizimlar (byurokratiya, texnologiya, iqtisodiy tizimlar) jamiyatni boshqarishning asosiy vositasiga aylangan. Bu esa individ erkinligini kamaytiradi. Umuman olganda, natijalar shuni ko‘rsatadiki, ma’rifatning rivojlanishi bir yoqlama ijobiy emas, balki murakkab va ziddiyatli jarayondir.

Muhokama: “Ma’rifat dialektikasi” asarining eng muhim jihati uning falsafiy muhokamasidir. M.Xorkxaymer va T.Ador ma’rifatni insoniyat taraqqiyotining eng yuqori bosqichi sifatida emas, balki ichki ziddiyatlarga ega jarayon sifatida talqin qiladi. Asarda asosiy muammo shundan iboratki, aql erkinlik vositasi bo‘lishi kerak edi, lekin u asta-sekin hukmronlik vositasiga aylandi. Bu holat ayniqsa XX asr totalitar tizimlarida yaqqol namoyon bo‘ldi. Fashizm va ommaviy propaganda ratsional texnologiyalar yordamida kengaygan.[7]. Muhokamada yana bir muhim jihat – madaniyat industriyasining tanqididir. Ommaviy madaniyat insonni erkin iste’molchi sifatida ko‘rsatadi, lekin aslida uning tanlovlari oldindan shakllantirilgan bo‘ladi. Bu

jarayon individning mustaqil fikrlash imkoniyatini cheklaydi. Mualliflar shuni ta’kidlaydiki, zamonaviy jamiyatda aql faqat texnik samaradorlik bilan o‘lchanadi, bu esa insoniy qadriyatlarning ikkinchi planga tushishiga olib keladi. Shu sababli ular “tanqidiy aql”ni qayta tiklash zarurligini ilgari suradi. Muhokama qismida asosiy xulosa shuki, ma’rifatni to‘liq rad etish emas, balki uni qayta talqin qilish zarur. Aql faqat nazorat emas, balki erkinlik va insoniylikni saqlash vositasi bo‘lishi kerak.

"Ma'rifat dialektikasi"da allaqachon Adorno o'zining keyingiishlarida rivojlantiradigan mavzular doirasi aniq ko'rsatilgan. Ularning orasida asosiy o'rinni sub'ektning avtonomiyasimuammosi, aqlning o'zini o'zi qonunlashtirish printsipi (O.Kont) tomonidan boshqariladigan inson individualligi va o'z-o'zinibegonalashtirish va o'zlashtirishning barcha shakllari o'rtasidagiqarama-qarshilikdir.

Xulosa: “Ma’rifat dialektikasi” asari XX asr falsafasida ma’rifat, aql va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur tahlil qilgan fundamental tadqiqotdir. Asar shuni ko‘rsatadiki, ma’rifat faqat ijobiy taraqqiyot emas, balki ichki ziddiyatlarga ega jarayondir. Umuman olganda, asar insoniyatni ma’rifatni qayta ko‘rib chiqishga va uni faqat texnik emas, balki insoniy erkinlik asosida rivojlantirishga chaqiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Horkheimer, M., Adorno, T. W. *Dialektik der Aufklärung (Ma’rifat dialektikasi)*. – 1947.

2. Horkheimer, M. *Eclipse of Reason (Aqlning so‘nishi)*. – New York: Oxford University Press, 1947. – 208 p.

3. Adorno, T. W. *Negative Dialectics (Negativ dialektika)*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1966. – 400 p.

4. Jay, M. *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School*. – Berkeley: University of California Press, 1973. – 470 p.

5. Held, D. *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. – Cambridge: Polity Press, 1980. – 368 p.

6. Wiggershaus, R. *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*. – Cambridge: MIT Press, 1994. – 810 p.

7. Kellner, D. *Critical Theory, Marxism and Modernity*. – Cambridge: Polity Press, 1989. – 320 p.

UniScience
International scientific journal